

Názorová neparticipácia: sexuálna a telesná inakosť na okraji záujmu¹

Gabriel Bianchi²

Ústav výskumu sociálnej komunikácie a Centrum excelentnosti pre výskum občianstva a participácie SAV, Bratislava

Ján Luha³

Ústav lekárskej biológie, genetiky a klinickej genetiky LF UK a FNŠP, Bratislava

Non-Participation of Survey Respondents: Sexual and Bodily Otherness on the Margin of Public Interest. The paper presents a non-conventional approach to non/participation in survey-respondents' behaviour. The topic of the analysis is attitudes to certain minorities in the population – sexual minorities, people with body and mental handicap. These sexual and bodily forms of otherness are being discussed in the conceptual framework of cultural and intimate citizenship. Empirical data indicate a significantly higher incidence of respondents' refusal to answer questions concerning conditions, chances and needs of citizens with above mentioned otherness – as compared to assessing conditions of other minorities; simultaneously, claims for help from the society are significantly less acknowledged for these groups. A demographic profile of the most frequently „refusing“ respondents is characteristic by certain education, age and residence size. Results are discussed in the context of the overall value-background in Slovakia, its political development, and current discourses on sexual and bodily otherness.

Sociológia 2010, Vol. 42 (No. 5: 548-563)

Key words: participation; citizenship; otherness; sexuality; GLB; handicap

Úvod

Delanty (2000) definuje občianstvo ako členstvo v politickej komunite, ktoré môže stáť na (1) právach (ako to zdôrazňuje liberálna tradícia), (2) povinnostiach a zodpovednostiach (zdôrazňovaných najmä konzervatívnou tradíciou), (3) *participácii* (zdôrazňovanej najmä republikánskou a komunitárnou tradíciou) a napokon (4) na identite (ktorá je jadrovou pre národnostne orientované koncepcie občianstva). Participácia teda, paradoxne, nie je centrálnym pojmom v liberálnych teóriách spoločnosti a aj v republikánskych a komunitárných teóriách môže mať rôznu mieru priority v závislosti od toho, či ide o liberálny komunitarizmus (orientovaný najmä na identitu a hľadanie kultúrnej a morálnej rôznorodosti a skupinovej identity), konzervatívny komunitarizmus (považujúci participáciu za občiansku povinnosť a nástroj udržiavania morálky a vytvá-

¹ Príspevok vznikol aj s čiastočnou podporou grantu VEGA č. 2/0179/09.

² Korešpondencia: doc. PhDr. Gabriel Bianchi, CSc., Ústav výskumu sociálnej komunikácie a Centrum excelentnosti pre výskum občianstva a participácie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: gabriel.bianchi@savba.sk

³ Korešpondencia: RNDr. Ján Luha, CSc., Ústav lekárskej biológie, genetiky a klinickej genetiky LF UK a FNŠP, Sasinkova 4, 811 08 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: jan.luha@fmed.uniba.sk

rania spoločnosti pri malej dôvere v štát) alebo občiansky republikanizmus (radikálna doktrína, v ktorej je občianstvo postavené najmä na participácii vo všetkých oblastiach verejného života, ktorá v machiavellovskom duchu dokonca odmieta demokraciu). Občiansky republikanizmus sa vyvinul v občiansky organizovanej poľnohospodárskej spoločnosti na počiatku histórie USA a silne kontrastuje s európskou urbánnou tradíciou, ktorá, naopak, uprednostňovala silný štát v spojení s demokraciou.

V rámci diskusie o participácii a tým aj o komunitarizme otvára John Dewey (1984) dôležitú dimenziu veľkosti komunity, keď rozlišuje tzv. malé a veľké komunity. Malou komunitou môže byť rodina, susedské spoločenstvo, veľkou komunitou je spoločnosť. Deweyho záujem o možnosti prepojenia malých a veľkých komunit možno chápať aj ako snahu o integráciu liberálneho a komunitárneho princípu. Deweyho víziu však nemožno stotožniť s liberálnym komunitarizmom. Jeho prístup je primárne liberálny, aj keď kladie dôraz na morálnu, emocionálnu, intelektuálnu a intencionálnu povahu veľkej komunity. Pri hľadaní priestoru pre uspokojovanie potrieb rôznych menšín v kontakte so záujmami majority môže byť úsilie o takéto „deweyovské“ spojenie – ako na to poukážeme ďalej – dobrým východiskom.

Zjednodušene možno povedať, že v súčasnosti existujú dve základné formy občianskej participácie – formalizovaná, predstavovaná najmä volebnou účasťou, resp. účasťou v iných inštitucionalizovaných formách (napr. referendum), a neformalizovaná, ktorá sa týka spontánnych aktivít pri obhajovaní individuálnych a skupinových záujmov alebo názorov a postojov k verejným otázkam a ich prejavovania.

Pokiaľ ide o formalizovanú participáciu občanov, jej trendy sú v priebehu dvadsiatich rokov obnovy demokracie na Slovensku jednoznačne a výrazne klesajúce. (Porovnaj Gyárfášová 2010) Od roku 1990 do súčasnosti účasť v parlamentných voľbách kontinuálne klesala od 95,4 % na 54,7 %. Podobne v komunálnych voľbách zo 63,8 % na 47,7 %, v prezidentských (údaje od roku 1999) zo 73,9 %/75,5 %⁴ na 43,6 %/51,7 %, regionálnych (od r. 2001) z 26,0 %/22,6 % na 22,9 %/18,4 %. Jedine v európskych voľbách účasť stúpila od roku 2004 k roku 2009, avšak absolútna účasť bola takmer katastrofálne nízka (17,0 % a 19,6 %). (Štatistický úrad SR)

Neformalizovanú participáciu môžeme asociovať do veľkej miery s tzv. mikroúrovňou deliberácie v občianskej spoločnosti, ktorá nekladie žiadne formálne ani obsahové hranice tomu, v akej oblasti sa uplatňuje a má viaceré podoby – diskurzívna demokracia (Dryzek 1990, 2002) či sokratovská demokracia s dyadickou deliberáciou. (Gundersen 2000, bližšie pozri Bianchi 2008) Vyjadrovanie osobného názoru je vlastne akousi proto-deliberáciou – či už na

⁴ Druhé číslo za lomkou je údaj o účasti v druhom kole volieb – týka sa aj všetkých ďalších údajov v odseku.

spontánnej úrovni pri rozhovoroch o veciach verejných alebo pri prejavovaní názoru v prieskumoch verejnej mienky. Domnievame sa, že v kontexte deliberatívnej demokracie možno mieru pripravenosti a ochoty komunikovať osobný názor na politické problémy považovať za relevantnú mieru neformalizovanej občianskej participácie.

V súčasnej sociologickej literatúre sa stále viac presadzujú prístupy, ktoré zviditeľňujú koncept občianstva z určitých špecifických aspektov – kultúrne, sexuálne (Evans 1993) či intímne občianstvo. (Plummer 1995, 2003) Kultúrne občianstvo je podľa Bryana Turnera „posilnenie kultúrneho postavenia v spoločnosti (*empowerment*), konkrétna kapacita pre efektívne, kreatívne a úspešné participovanie v rámci národnej kultúry“. (Turner 2001: 12) Otázku, ako vyzerá „členstvo“ v multikultúrnej, multinárodnej diverzite, prvýkrát otvoril Aron (1974). Zatiaľ čo pôvodné a tradičné kultúry vymierajú, nové komerčné, diverzifikované, postmoderné expresie kultúry rozširujú, simulujú a multiplikuujú moderné identity. Ako píše Turner (*ibid*), historicky sa občianstvo spája s rastom miest, korporácií a neskôr s objavením sa národného štátu ako jednotného politického systému. Kultúrna homogenita sa akceptovala ako princíp komunálnej solidarity s národným štátom a štát politickými metódami siahajúcimi od jazykovej politiky a povinného členstva v národnej cirkvi až po etnické čistky zabezpečoval etnickú homogenitu. Kultúrne členstvo (v spoločnosti) bolo teda automaticky definované politickým členstvom v národnom spoločenstve a vyjadrovalo ho predovšetkým ovládanie dominantného jazyka. Až „vynorenie sa masovej kultúry, globalizácia a multikulturalizmus vytvorili postmoderné kultúrne prostredie, ktoré spochybňuje jednotný kultúrny systém, ktorého dovtedy človek mohol byť akýmsi „naivným“ účastníkom, a sú preň výzvou. Tradičný predpoklad, že kultúrne členstvo je, alebo môže byť spontánne, prirodzené a naivné, je nezlučiteľný so simulovaním kultúr moderným priemyslom kultúry postaveným na reklame, marketingu a public relations.“ (Turner 2001: 13)

Turner (*ibid*) upozorňuje na to, že koncept kultúrneho občianstva otvára jednak sociologickú otázku vzťahu unifikovaného národného štátu k multikulturalizmu a postmoderne, a jednak filozofický problém – ak hovoríme o kultúrnych právach (vo vzťahu ku kultúrnym zdrojom), môžeme hovoriť aj o kultúrnych povinnostiach/obligáciách? V tomto smere je jedinečný prístup Onory O’Neillovej (1990), ktorá k problému kultúrnych práv pristupuje nie z pozície individuálneho liberalizmu, ale etickej teórie, ktorá odvodzuje práva od povinností. O’Neillová hovorí o komunikačných obligáciách, ktoré v demokratickej spoločnosti smerujú najmä k zachovávaniu podmienok pre verejnú komunikáciu ako takú. Opakom je, keď „sa jazyky vykoreňujú a zabíjajú, kultúrne tradície sa rozptyľujú a vulgarizujú (a hlasy neviditeľných aj viditeľných minorít nie je počuť – pozn. g.b.) a keď sa zavádzajú technológie (a iné

technológie sa zase likvidujú), ktoré pôsobia násilne na komunikáciu a klamú jednotlivcov“. (O‘Neillová 1990: 167) Koncept komunikačných obligácií teda priamo nadväzuje otázku o podobe verejného priestoru, otázku u/mlčania menšinových názorov a manipulácie s informáciami. Komunikačné obligácie sú vlastne iba iným pomenovaním zodpovednosti tých inštitúcií, ktoré manažujú komunikačné prostriedky, za umožnenie kritickej verejnej debaty a deliberácie záujmov, politík a rozhodnutí, ktoré sú medzi majoritnými a minoritnými skupinami.

Náš záujem o občanov s telesnou a sexuálnou „inakosťou“ vychádza z konceptualizácie intímneho občianstva K. Plummera (1995, 2003), ktorý hovorí o explicitnom včlenení rôznych „intímnych“ aspektov nášho bytia do politického uvažovania. A neheterosexuálna orientácia rovnako ako chronické ochorenie, telesný a mentálny hendikep sú príkladmi dôležitých dimenzií tohto uvažovania. Plummer presadzuje pojem intímne občianstvo a požaduje, aby sa akceptovalo ako ďalšia, samostatná kategória práv, ktoré charakterizujú občianske usporiadania spoločnosti. Intímne občianstvo zahŕňa všetky záležitosti spojené s intímnymi túžbami, pôžitkami a spôsobmi bytia na tomto svete. Naša intimita je síce previazaná aj s predchádzajúcimi troma rozmermi občianskosti (občianske, politické a sociálne práva), ale jej jadro sa týka takých aspektov, ktoré nemožno redukovat’ iba na občianske, politické alebo sociálne práva. Intímne občianstvo má zaručiť, aby sme mohli plnohodnotne realizovať svoje potreby a rozhodnutia týkajúce sa nášho tela, pocitov a vzťahov, aby sme mali zaručený prístup k verejným prostriedkom, aby sme mohli robiť rozhodnutia týkajúce sa nášho tela, našej identity, rodu, erotických pocitov, zážitkov atď.

Metóda

V pilotnom výskume intímneho občianstva na Slovensku (Bianchi 2009) realizovanom s participantmi, ktorých identita bola zviazaná s rôznymi typmi „inakosti“ (neheterosexuálna orientácia, chronické ochorenie, telesný hendikep, minoritná etnicita), emergovalo v hĺbkových interview sedem tém, ktoré sú relevantné nášmu výskumnému záujmu: identita inakosti, ne/viditeľnosť inakosti, diskriminácia na základe inakosti, zvládanie inakosti, transformácia intimity v dôsledku uvedomovania si inakosti, rodičovstvo, resp. osobné plány v rodičovskej oblasti a občianstvo a participácia pri subjektívne uvedomovanej inakosti. Analýza diskurzívnych zdrojov v tomto výskume ukázala, že z hľadiska konštruovania identity týchto participantov – svoju inakosť vnímajú veľmi výrazne, a to prevažne (aj keď nie výlučne) v negatívnom zmysle. Z hľadiska vzťahu diskurzu, v ktorom konštruujú svoj životný naratív, k tzv. veľkým diskurzom možno konštatovať, že sa vymedzujú najmä vo vzťahu k rôznym dimenziám morálneho diskurzu. Pokiaľ ide o pozíciu subjektu v zmysle práv a povinností v spoločenskom priestore, dominoval u participantov pocit diskri-

minácie. Pritom ich potenciál pre aktivitu bol konštruovaný len epizodicky a nekonzistentne, podobne ako bol slabý aj ich potenciál narábania s objektmi (napr. aktérmi v ich sociálnom prostredí, sociálnymi inštitútmi a pod.). Tento výskum potvrdil opodstatnenosť teoretických predpokladov o potenciálnych problémoch a konfliktoch príslušníkov niektorých menšín vo verejnom priestore. (Bližšie pozri Bianchi 2009)

Na osvetlenie týchto zistení z „druhej strany“, t.j. vo vnímaní všeobecnej populácie sme využili možnosť analyzovať údaje z reprezentatívneho výskumu (IVO/COPART-KVSBK, máj 2008 a COPART-KVSBK/IVO, november 2008; N=1209, resp. 1270), ktorý okrem mnohých iných obsahoval otázky (1) na vnímanú závažnosť jednotlivých spoločenských problémov vrátane problémov jednotlivých znevýhodnených minorít, (2) na to, či by spoločnosť mala vychádzať osobitne v ústrety týmto skupinám pri uspokojovaní ich potrieb, (3) aké je postavenie a šance týchto skupín v spoločnosti.

Na identifikovanie celkového postoja spoločnosti k problematike znevýhodnených skupín sme použili neštandardnú analýzu „neodpovedajúcich“, teda tých respondentov, ktorí sa odmietli vyjadriť k daným otázkam. Analýza ukázala, že rozloženie tohto parametra nie je náhodné, a tak sme sa rozhodli použiť ho ako mieru „neparticipácie“. Poradia hodnotenia závažnosti jednotlivých problémov v spoločnosti a potrieb sledovaných skupín obyvateľstva nám v tomto prípade slúžia iba ako kontextuálna informácia.

Výsledky

Závažnosť problémov v spoločnosti

V reprerzentatívnom výskume (2008) sme respondentov žiadali o označenie troch problémov spoločnosti, ktoré považujú na najzávažnejšie spomedzi tridsiatich. (Tab. č. 1) Maximálne preferencie závažnosti spoločenského problému získali všeobecne pertraktované témy, ako je kvalita zdravotnej starostlivosti (28,5 %), nezamestnanosť (25,6 %), kriminalita a organizovaný zločin (24,3 %), chudoba (22,9 %), korupcia a úplatkárstvo (20,4 %). Pri pohľade na opačný koniec škály sa umiestnili ako najmenej závažne vnímané problémy spoločnosti postavenie náboženských menšín (0,5 %), gejskej, lesbickej a bisexuálnej menšiny (1,0 %), životné podmienky a šance príslušníkov maďarskej menšiny (1,5 %), pôsobenie Slovenska v medzinárodných inštitúciách (1,9 %) a postavenie ľudí s mentálnym postihnutím (2,2 %). V poradí mierne stúpajúcej dôležitosti nasledovala kvalita demokracie na Slovensku (3,1 %) a životné podmienky, postavenie a šance ľudí s telesným postihnutím (3,7 %). Formy sexuálnej a zdravotnej „inakosti“, ktoré sú v ohnisku nášho

záujmu, sú teda na okraji preferencií, pokiaľ ide o ich vnímanie ako niečoho, čo je závažný problém a teda aj výzva pre spoločnosť a jej členov⁵.

Tabuľka č. 1: Poradie závažnosti jednotlivých problémov v spoločnosti

Otázka: Vyberte tri najzávažnejšie problémy spoločnosti

Najnižšie priemerné skóre (% preferencie vo vzorke) bolo:

Postavenie náboženských menšín: 0,5

Postavenie GLB menšiny: 1,0

Životné podmienky a šance príslušníkov maďarskej menšiny: 1,5

Pôsobenie Slovenska v medzinárodných inštitúciách: 1,9

Postavenie ľudí s mentálnym postihnutím: 2,2

Kvalita demokracie na Slovensku: 3,1

Životné podmienky, postavenie a šance ľudí s telesným postihnutím: 3,7

Solidarita so sociálne slabšími a dodržiavanie ľudských práv: 3,8

Dodržiavanie ústavy a zákonov: 5,5

Maximálne preferencie závažnosti ako problém spoločnosti získali (% preferencie vo vzorke):

Kvalita zdravotnej starostlivosti: 28,5

Nezamestnanosť: 25,6

Kriminalita a organizovaný zločin: 24,3

Chudoba na Slovensku: 22,9

Korupcia a úplatkárstvo: 20,4

Životná úroveň ľudí ako ste vy: 16,5

Zneužívanie moci: 15,8

Ekonomické a sociálne rozdiely medzi regiónmi Slovenska: 15,3

Systém dôchodkového zabezpečenia: 13,3

Postavenie a životné šance mladých ľudí: 12,0

Pri troch otázkach (otázka na postavenie GLB menšiny, otázka na podmienky šance maďarskej menšiny a otázka na postavenie náboženských menšín) rozloženie odpovedí pri škálovom hodnotení daného problému respondentmi (na škále 1-10) zodpovedá tzv. obrátenej „J“ krivke, to znamená, že väčšina odpovedí sa sústreďuje na ľavom, odmietavom póle škály. Pri hodnotení problémov ľudí s mentálnym a telesným postihnutím je rozloženie škálových hodnotení blízke normálnemu rozloženiu, podobne ako je to pri väčšine ostatných otázok.

Vidíme teda, že pri problematike GLB menšiny sa kumuluje extrémne nízka preferencia tohto spoločenského problému s absenciou „pozitívnych“ hlasov

⁵ Rovnaký výsledok bol získaný v opakovanej otázke v druhej časti tohto výskumu na jeseň 2008 (COPART KVS BK/IVO), keď postavenie a šance ľudí s homosexuálnou orientáciou boli spomedzi štyroch alternatívnych skupín voči obyvateľom vlastného kraja hodnotené ako najlepšie (rozumej najmenej problémové) a súčasne percento nevýjadrujúcich sa respondentov v tejto podotázke bolo extrémne zvýšené oproti priemernej frekvencii neodpovedania (20,9 % oproti 6,3 %).

v spoločnosti, ktoré by tvorili prinajmenšom predpoklad pre efektívny spoločenský dialóg na túto tému – tak ako je to napríklad pri problematike telesného a mentálneho postihnutia.

Analýza neodpovedania/neparticipácie

Pri hľadaní ďalších súvislostí týchto nízkych preferencií sme pozornosť venovali štatistickému parametru neodpovedania (vzdanie sa hodnotenia daného problému, „neviem“). Pri všetkých spomenutých otázkach (na rozdiel od väčšiny ostatných otázok) sme zistili, že je pri nich vysoký podiel respondentov, ktorí neodpovedali. Preto sme vyvinuli špeciálnu procedúru na vyhodnotenie matematicko-štatistickej významnosti rozdielu vo frekvencii neodpovedania medzi jednotlivými 30 posudzovanými problémami spoločnosti⁶.

Ukázalo sa, že keď priemerná frekvencia neodpovedania/nevyjadrenia sa k postaveniu jednotlivých skupín obyvateľstva bola 3,2 %, podiel neodpovedajúcich/nevyjadrujúcich sa respondentov k postaveniu GLB menšiny je signifikantne vyšší (11,1 %, $F=53.2789$, $p=0.000$); aj pri ďalších skupinách je signifikantne vyšší než priemerné percento neodpovedania (postavenie osôb s mentálnym postihnutím 5,7 %, $F=7.4670$, $p=0.003$; postavenie maďarskej menšiny 5,4 %, $F=5.6831$, $p=0.009$; postavenie príslušníkov menšinových náboženstiev 5,1 %, $F=4.4721$, $p=0.017$). Pri otázke na postavenie osôb s telesným postihnutím bolo však percento neodpovedajúcich v zhode s priemerom neodpovedania (3,2 %, $F=0.0517$; $p=0.41$).

Výskumný nástroj obsahoval aj ďalšie tri otázky, na ktorých sme si mali možnosť overovať tento trend a ukázalo sa, že v prípade posudzovania nárokov jednotlivých „inakostných“ skupín obyvateľstva na pomoc zo strany spoločnosti pri riešení ich problémov, postavenia/šanci v spoločnosti a tiež pri posudzovaní záujmu vlády o sexuálne minority (a rovnako aj náboženské minority) sa tento trend extrémne vysokej frekvencie neodpovedania/nevyjadrovania udržiava. Nezachováva sa však v prípade posudzovania potrieb ľudí s mentálnym a telesným postihnutím. Ukážeme si, aké preferencie získali jednotlivé „inakostné“ skupiny obyvateľstva pri posudzovaní ich nároku na pomoc zo strany spoločnosti pri riešení ich špecifických problémov. (Tab. č. 2)

Vidíme, že najmenšiu podporu získala pomoc spoločnosti bisexuálom, gejom, náboženským menšinám a lesbičkám⁷. Pokiaľ ide o frekvenciu neodpovedania v tejto otázke, významne vyššie percento neodpovedania bolo pri

⁶ Vypočítali sme priemerný percentuálny podiel neodpovedania vo všetkých tridsiatich otázkach (3,4 %). Veľkosti podielov neodpovedania pre jednotlivé otázky sme potom overovali pomocou Fisherovho exaktného testu pre kontingenčné tabuľky 2x2 a prostredníctvom výpočtu exaktných intervalov spoľahlivosti pre podiely početností. V texte udávané významnosti pochádzajú z prvého výpočtu.

⁷ Navyše, pri všetkých otázkach na sexuálne menšiny (plus pri otázke na pomoc príslušníkom netradičných náboženstiev) bolo opäť, rovnako ako pri hodnotení spoločenskej závažnosti jednotlivých problémov, rozloženie škálových hodnôt v tvare „J“ krivky, to znamená, že väčšina odpovedí sa sústreďuje na pravom, odmietavom póle škály a absentujú „podporné“ hlasy.

všetkých otázkach týkajúcich sa pomoci sexuálnym menšinám (bisexuáli 12,4 %, $F=32.9425$, $p=0.000$; lesbické ženy 11,1 %, $F=27.0335$, $p=0.000$; gejovia 11,6 %, $F=26.4016$, $p=0.000$)⁸.

Tabuľka č. 2: **Mala by spoločnosť pomáhať týmto skupinám riešiť ich problémy? (1=rozhodne áno, 4=rozhodne nie; N=1209)**

Skupiny ľudí	Priemerná hodnota	Štd. odchýlka
<u>ľudia s telesným postihnutím</u>	1,33	0,766
<u>chronicky chorí</u>	1,35	0,747
starí ľudia	1,42	0,888
obete násilia, týrania	1,53	0,976
<u>ľudia s mentálnym postihnutím</u>	1,59	1,087
drogovo závislí	2,70	1,730
ťažkí alkoholici	2,78	1,715
ľudia po výkone trestu	2,79	1,702
ľudia z rómskej komunity	2,90	1,550
pristáhovalci z ekonomicky menej vyspelých krajín	3,02	1,895
ľudia inej farby pleti	3,05	1,905
<u>lesbické ženy</u>	3,80	2,056
ľudia praktizujúci u nás netradičné náboženstvo	3,85	1,957
<u>gejovia</u>	3,87	2,026
<u>bisexuáli</u>	3,96	2,053

Kto sú tí, čo neparticipujú?

Otázka, ktorá sa automaticky vynára pri týchto zisteniach, je: čo viac vieme o respondentoch, ktorí v tejto štatisticky zvýšenej miere neparticipujú pri vyjadrovaní osobného názoru na problematiku niektorých menších – najmä sexuálnych? Považovali sme za primerané pozrieť sa analyticky na niektoré demografické údaje ako pohlavie, vzdelanie, vek a bydlisko o našich respondentoch⁹.

Krostabulácie rozloženia jednotlivých odpovedí vrátane neodpovedania v otázke na postavenie a životné šance *gejov a lesbických žien a iných ľudí s menšinovou sexuálnou orientáciou* ukázali, že pohlavie ani vek respondentov neboli vo významnom vzťahu k rozloženiu odpovedí ani neodpovedí na otázku

⁸ Štatisticky významne vyššia frekvencia neodpovedania bola aj pri ďalších dvoch otázkach - pomoc príslušníkom netradičných náboženstiev (11,0 %, $F=22,1256$, sig. = 0.000) a ľudia inej farby pleti (7,8 %, $F=4,1115$, sig.= 0.000).

⁹ Na overenie významnosti vzťahu rozloženia odpovedí/neodpovedania ku každému demografickému znaku sme pri každej otázke vypočítali krostabulácie s výpočtom celkovej signifikantnosti (Pearson chi-square) a súčasne sme zisťovali špecifickú signifikantnosť pre každé jednotlivé pole (adjustovaný reziduál).

týkajúcu sa postavenia životných šancí gejev a lesbických žien ($N=1209$, Pearson χ^2 – test=15.731, nesignif.). Na druhej strane rozloženie odpovedí na túto otázku významne súvisí so vzdelaním ($N=1212$, Pearson χ^2 – test=61.605, $p=0.001$) a osobitne to platí aj vo frekvenciách neodpovedania, kde oproti očakávaným početnostiam signifikantne viac respondentov so základným vzdelaním (adjust. reziduál 3.7) a signifikantne menej respondentov so stredoškolským vzdelaním s maturitou a s vysokoškolským vzdelaním (adjust. reziduál -2.5) neodpovedalo. Rovnako významný je vzťah veľkosti sídla, kde respondent býva, k odpovedi na túto otázku ($N=1210$, Pearson χ^2 – test=86.830, $p=0.001$) a osobitne pri frekvenciách neodpovedania, ktoré sú v porovnaní s očakávanými početnosťami významne vyššie v sídlach s 2-5 tisíc a 20-50 tisíc obyvateľov (adjust. reziduál 2.0 a 2.6) a signifikantne nižšie v mestách nad 100 tisíc obyvateľov (adjust. reziduál -3.8).

V otázke na životné podmienky a postavenie ľudí s mentálnym postihnutím pohlavie respondentov nebolo vo významnom vzťahu k rozloženiu odpovedí ($N=1209$, Pearson χ^2 – test=16.070, nesignif.). Postoj k mentálne postihnutým však významne súvisí s vekom ($N=1210$, Pearson χ^2 – test=83.115, signif. 0.026), pričom frekvencia neodpovedania na túto otázku bola významne vyššia u najmladších respondentov (15-17 rokov, adjust. reziduál 4.2) a významne nižšia oproti očakávanej početnosti bola u respondentov stredného dospelého veku (35-44 rokov, adjust. reziduál -2.4). Odpovede na túto otázku nesúvisia so vzdelaním ($N=1210$, Pearson χ^2 – test=35.099, $p=0.001$), s výnimkou frekvencie neodpovedania, ktorá bola významne vyššia oproti očakávaným početnostiam u respondentov so základným vzdelaním (adjust. reziduál=3.8). Veľkosť sídla, kde respondent býva, je však vo významnom vzťahu k odpovediam na túto otázku ($N=1206$, Pearson χ^2 – test=80.824, $p=0.004$) a osobitne pri frekvenciách neodpovedania, ktoré sú v porovnaní s očakávanými početnosťami významne vyššie u respondentov v sídlach 20-50 tisíc obyvateľov (adjust. reziduál 3.4).

V otázke na životné podmienky a postavenie ľudí s telesným postihnutím – ako sme už uviedli – nie je síce celkovo vyššia ako priemerná miera neodpovedania, ale parciálne sa ukázalo, že frekvencia neodpovedania na túto otázku bola významne nižšia oproti očakávanej početnosti u respondentov stredného dospelého veku (35-44 rokov, adjust. reziduál -2.1), významne vyššia u respondentov so základným vzdelaním (adjust. reziduál 2.5) a tiež významne vyššia u respondentov v sídlach 20-50 tisíc obyvateľov (adjust. reziduál 3.4).

V druhej sade otázok, ktoré sa týkali toho, či by spoločnosť mala pomáhať niektorým skupinám riešiť ich problémy – ako sme už uviedli – najmenšiu podporu získali sexuálne minority a súčasne s tým súvisel aj signifikantne vyšší podiel neodpovedaní. Keď sa teraz opäť pozrieme na to, aké demografické znaky vykazujú títo „neparticipujúci“ respondenti, vidíme, že pri posudzovaní

pomoci bisexuálom neodpovedalo významne viac respondentov so základným vzdelaním (adjust. reziduál 2.1). Frekvencia neodpovedania je v porovnaní s očakávanými početnosťami významne nižšia u respondentov v najmenších sídlach do 2 000 obyvateľov (adjust. reziduál =2.0) a súčasne v týchto sídlach je významne vyššia početnosť úplne súhlasných odpovedí (adjust. reziduál = 2.7). V najmenších sídlach teda respondenti konzistentne schvaľujú pomoc bisexuálom a otvorene to vyjadrujú. Ukázali sa aj viaceré významné rozdiely v odpovediach na túto otázku v závislosti od jednotlivých krajov, v ktorých respondenti bývajú (N =1211, df=28, Pearson χ^2 – test=66.218, p=0.000); nie sú však systematické a ich interpretovanie by bolo skôr špekulatívne¹⁰.

Pri posudzovaní pomoci gejom nie sú systematické rozdiely v závislosti od pohlavia ani veku. Systematické rozdiely v odpovediach sú však v závislosti od rozdielov medzi jednotlivými veľkosťami sídel (N 1211, df=20, Pearson χ^2 – test=37.448, p=0.010), pričom v najmenších sídlach do 2000 obyvateľov sa vyskytujú extrémne odpovede – významne viac jednoznačných odmietnutí aj jednoznačných súhlasov (adjust. reziduály 2.8 a 2.5) a významne viac mier-nych súhlasov v sídlach s 20-50 tisíc obyvateľmi (adjust. reziduál 2.1). Frekvencia neodpovedania je významne vyššia oproti očakávaným početnos-tiam v sídlach od 50-100 tisíc obyv. (adjust. reziduál = 3.5) a významne nižšia v najmenších sídlach (adjust. reziduál -2.0).

Pri posudzovaní pomoci lesbickým ženám sú systematické rozdiely podľa pohlavia respondentov (N= 129, df=22, Pearson χ^2 – test=37.104, p=0.043), ale konkrétne sa prejavujú iba zvýšenou frekvenciou extrémnych nesúhlasov u najstarších respondentov (adjust. reziduál 3,2). Ďalej sú významné rozdiely aj podľa veľkosti sídla (N 1206, df=20, Pearson χ^2 – test=42.456, p=0.002), a to v najmenších obciach do 2000 obyvateľov je významne viac extrémnych súhlasov (adjust. reziduál 3,5) a významne menej neodpovedania (adjust. reziduál -2,3). Významné sú aj rozdiely podľa krajov (N= 1210, df=28, Pearson χ^2 – test=57.011, p=0.001), v Trnavskom kraji je významne viac neodpo-vedajúcich (adjust. reziduál 2,4), významne menej extrémnych nesúhlasov a významne viac miernych súhlasov (adjust. reziduály -3,1, resp. 2,1). V Bra-tislavskom kraji je významne menej neodpovedania (adjust. reziduál -2,6), ale súčasne významne viac extrémnych nesúhlasov (adjust. reziduál 2,5). A v Ko-šickom kraji je významne viac extrémnych súhlasov s pomocou spoločnosti lesbickým ženám (adjust. reziduál 2,4).

¹⁰ Napr. v Košickom kraji je výrazná polarizácia názorov – je tam významne vyšší výskyt jednoznačnej podpory aj jednoznačného odmietnutia takejto pozornosti voči bisexuálom (adjust reziduály 2.1 a 3.4); v Bratislavskom kraji je významne vyšší výskyt jednoznačného odmietnutia (adjust. reziduál 2.0); v Prešovskom a Trnavskom kraji je zase významne nižší výskyt jednoznačného odmietnutia pomoci bisexuálom (adjust reziduály -3.0 a -3.4), čo je v Prešovskom kraji sprevádzané významne vyšším výskytom mierneho odmietnutia (adjust. reziduál 2.1)). Výskyt neodpovedania je významne vyšší oproti očakávaným početnostiam v Trnave (adjust. reziduál 2.6) a významne nižší v Banskobystrickom kraji (adjust. reziduál -2.8).

Pri posudzovaní pomoci ľuďom s telesným postihnutím sme nezistili žiaden významný rozdiel podľa demografických znakov respondentov okrem krajov, ale aj to iba v Prešove bolo viac a v Košiciach zase menej extrémnych súhlasov. Aj pri posudzovaní pomoci ľuďom s mentálnym postihnutím sa významné rozdiely ukázali iba v súvislosti s niektorými krajinami.

Ak sa pokúsime o sumarizáciu zistení o tom, kto sú – vyjadrené v demografických súradniciach – tí, ktorí významne menej vyjadrujú svoj názor na identitu a problémy občanov so sexuálnou alebo telesnou inakosťou, vidíme, že:

- z hľadiska pohlavia neexistujú rozdiely v takejto neparticipácii,
- z hľadiska dosiahnutého vzdelania sú to veľmi často najmä osoby iba so základným vzdelaním,
- z hľadiska veku sú to skôr najmladší respondenti (15-17 rokov veku),
- z hľadiska veľkosti sídla sú to častejšie osoby žijúce v sídlach s veľkosťou 2-5 tisíc, 50-100 tisíc, ale najmä 20-50 tisíc obyvateľov,
- z hľadiska kraja (VÚC) sa ukazuje častejší výskyt takejto neparticipácie v Trnavskom kraji.

Zrkadlovo môžeme sumarizovať aj tie indikátory, ktoré tvoria demografické súradnice „zníženej neparticipácie“, teda vlastne nadpriemerného záujmu o problematiku sexuálnej a telesnej inakosti. Konštatujeme, že:

- z hľadiska vzdelania sú to osoby so stredoškolským vzdelaním s maturitou a s vysokoškolským vzdelaním,
- z hľadiska veku sú to osoby v strednom dospelom veku (25-55 rokov),
- z hľadiska veľkosti sídla sú to osoby z najmenších sídel do 2 tisíc a z najväčších sídel nad 100 tisíc obyvateľov,
- z hľadiska kraja (VÚC) sú to respondenti z Banskobystrického a Bratislavského kraja.

Netrúfame si na tomto mieste podať príčinnú interpretáciu takýchto demografických rozdielov v názorovej neparticipácii občanov Slovenska, ale niektoré rozdiely isto zapadajú do všeobecnejších trendov: zvýšená neparticipácia u osôb so základným vzdelaním a tiež u mladých občanov (15-17 rokov veku) poukazuje na to, že utváranie postojov k rôznym inakostným minoritám môže byť komplexnejšie, ak je podložené štruktúrovanejším poznaním, ktorým tieto skupiny populácie (ešte) nedisponujú. Taktiež vyššiu názorovú neparticipáciu osôb žijúcich v sídlach s veľkosťou 2-5 tisíc, 50-100 tisíc, ale najmä 20-50 tisíc obyvateľov môžeme chápať, ak si uvedomíme, že v kontraste k týmto sídlam život v najmenších sídlach (do 2 tisíc) môže mať výrazné znaky komunitného „spolubytia“, v ktorom je ťažké nepodlieľať sa názorovo na dynamike medziľudských vzťahov, a naopak, v najväčších sídlach zase zrejme funguje mechanizmus efektívneho potlačenia „malomestských“ predsudkov anonýmitou,

ktorá stavia jednotlivca pred požiadavku aktívneho sebautvárania vlastnej identity – vrátane postojov k rôznym minoritám.

Diskusia

Z uvedených preferencií možno usudzovať, že ignorovanie potrieb GLB a ľudí s mentálnym či telesným postihnutím sa opiera o akúsi generalizovanú ignoranciu perspektívy „toho druhého“. Napovedá tomu kontrast medzi podobne extrémne nízkou solidaritou s potrebami sociálne slabších a na druhej strane vysokou preferenciou „paušálneho“, všeobecne alebo „na seba orientovaného“ vnímania problému nezamestnanosti, chudoby, korupcie a životnej úrovne. Akoby problémy v spoločnosti neboli vnímané cez ľudí (tých, ktorí sú v probléme), ale cez abstrakciu sprostredkovanú médiami. Takáto orientácia potvrdzuje všeobecnejšie zistenia o signifikantne nižšom umiestnení slovenskej populácie v hodnote egalitarizmu (prekračovanie sebeckých záujmov v prospech blaha druhých – rovnosť, sloboda, pomoc, česťnosť, lojalnosť, zodpovednosť, sociálna spravodlivosť, mier), signifikantne nižšej hodnote afektívnej aj intelektuálnej autonómie a súčasne signifikantne vyššej hodnote hierarchie a konzervativizmu slovenskej populácie v porovnaní so západoeurópskou populáciou (Schwartz – Bardi – Bianchi 2000), ktorú sme zistili v opakovanom výskume hodnôt v rokoch 1990 a 1997. Pretrváva teda znížený záujem o „toho druhého“ ako autentického príslušníka spoločnosti.

Relatívne pozitívnym zistením je, že pri zisťovaní sociálnej vzdialenosti k rôznym minoritným príslušníkom spoločnosti v tom istom výskume (COPART-KVSBK/IVO, november 2008) síce prevažná väčšina respondentov aktívne odmietla susedstvo v prípade, že ide o príslušníkov otvorene násilných alebo všeobecne a systematicky dlhodobo stigmatizovaných skupín ako skinheadi a neonacisti (81,8 %), drogovzo závislí ľudia (81,8 %), ťažkí alkoholici (74,6 %), rómska rodina (69 %), ľudia s kriminálnou minulosťou (68,8 %), ľudia so sklonom k násilnostiam (67,4 %), ale výrazne nižšia frekvencia odmietnutia susedstva bola voči párom gejov (34,0 %), bisexuálom (25 %), lesbickým párom (24,6 %). Možno teda nepriamo rozmýšľať o tom, že naše zistenia o extrémne vysokej miere neochoty prejaviť názor na príslušníkov GLB a ich potreby je skôr dôsledkom nedostatku všeobecnej spoločenskej reflexie tejto problematiky a ruka v ruke s tým nízkou spontánnej aktivity (agency) než aktívneho a vyargumentovaného odporu voči nim. O mechanizmoch a dôsledkoch takejto absencie spoločenskej reflexie sledovaných minorít a ich neprítomnosti vo verejnom priestore diskutuje Diane Richardsonová (2001). Poukazuje na to, že konceptualizácie občianstva – či už cez tri marshallovské skupiny práv alebo cez spoločné členstvo v komunite – sú pevne previazané s inštitucionalizáciou heterosexuality. Kľúčovým aspektom sociálnej exklúzie lesbičiek a gejov je podľa Richardsonovej neviditeľnosť – je

príčinou exklúzie a je cestou k inklúzii. Podobne ľudia s telesným postihnutím, ako konštatuje Deborah Marksová (2001: 171), sú v médiách dodnes prezentovaní ako „objekty súcitu, ohrozenia alebo ako exotické objekty zasluhujúce si antropologický záujem a v popredí je takmer vždy téma separácie od ostatnej spoločnosti, teda transformácia základnej kategórie občianska inklúzia-exklúzia“. Neviditeľnosťou pred zrakmi verejnosti trpeli v histórii ženy, telesne postihnutí, černosí a mnohé ďalšie skupiny populácie. Sexuálna orientácia však na rozdiel od menovaných inakostí je vo svojej podstate neviditeľná a snaha homosexuálov predísť diskriminácii práve týmto udržiavaním neviditeľnosti pôsobí v zakliatom kruhu. Napomáha tomu aj tradičné delenie aktivít na verejné a súkromné a sexualita vždy patrila do neverejnej oblasti. Takýto trend liberálneho tolerovania sa podľa Richardsonovej (tamže: 157) dá „stotožniť aj s politikou asimilácie, ktorá prevažovala od 60. rokov a znamená vylúčenie nielen životného štýlu gejev, ale aj diskurzov o homosexualite z verejného priestoru“. Rukolapne to formuluje Pakulski (1997), keď tvrdí, že čo nie je reprezentované vo verejných fórach, nemá šancu, aby ovplyvnilo tvorbu politik a tým aj formuláciu (právnych) nárokov¹¹.

V tomto interpretačnom kontexte potom vlastne ani neprekvapujú naše zistenia o neochote vyjadrovať stanoviská k príslušníkom GLB a k ich potrebám v súčasnej diskurzívnej a kultúrno-mediálnej realite Slovenska. Richardsonová (tamže) konštatuje, že napriek postupnému epizodickému zviditeľňovaniu neheterosexuálnej identity v anglo-americkom verejnom priestore, kultúre a umení od 60. rokov zásadný prelom v otvorenosti médií voči sexuálnej inakosti možno datovať až od 90. rokov, keď sa stali integrálnou súčasťou televíznych seriálov a hollywoodskych filmov. Ďalšou „diagnostickou“ oblasťou je reklama, v ktorej dlho panoval strach propagovať otvorene produkty gejev a lesbičiek (dual marketing strategy) zo strachu, že pri plnej identifikácii produktu s touto cieľovou skupinou by mohli byť odmietnuté majoritným trhom. V súčasnosti však nastala v západnom svete zásadná zmena. Reklama tých najodvážnejších firiem sa realizuje pod označením gay window advertising; najlepším príkladom je firma Calvin Klein. Ich reklamné posolstvá „nie sú otvorene hetero ani homosexuálne, ale čítajú sa ako sexuálne „dvojznačné“ alebo „odlišné“.“ (Richardsonová 2001: 161)

Marksová svoje úvahy o východiskách optimalizácie postavenia predmetných skupín uzatvára jednoznačným konštatovaním: „Ľudia s neschopnosťou, podobne ako sú ...napríklad gejovia, vedú zásadnú bitku o právo na „inakosť“.“ (Marks 2001: 177) Obsahuje v sebe dva predpoklady – viditeľnosť vo verejnom priestore a akceptáciu nemajoritnej normy, či už je to v oblasti sexuálnej

¹¹ V tomto kontexte je zaujímavé, že celý proces postupného vytvárania legislatívy zrovnoprávňujúcej gejev a lesbičky išiel po právno-filozofickej línii individuálnych, nie všeobecných ľudských práv; v tom duchu sa pri jej prijímaní v mnohých krajinách argumentuje umožnením lepšieho naplnenia životného štýlu gejev a lesbičiek, nie rozšírením práva na slobodnú voľbu sexuálneho partnera pre všetkých ľudí.

alebo telesnej inakosti. Aj keď v oblasti telesnej inakosti je na Slovensku prvý predpoklad pomerne dobre naplnený, druhý sa začína iba veľmi nesmelou uplatňovať. Pri sexuálnej inakosti je však aj predpoklad zviditeľňovania úplne nedostatočne naplnený, nehovoriac o druhom predpoklade obhajovania zásadného práva na inakosť, na ktoré vo verejnom priestore a médiách nemajú odvahu ani najodvážnejší reprezentanti GLB organizácií. Preto ani až tak neprekvapujú naše zistenia, ktoré dokumentujú absenciu kvalifikovaného verejného diskurzu o telesnej a najmä o sexuálnej inakosti. Poznáme však aspoň niektoré demografické osobitosti tých, ktorí sa v tomto výskume prejavili významne častejšie názorovou neparticipáciou a ktorí zrejme disponujú zníženou mierou reflexie tejto problematiky a tým aj zníženou agency (ochotou a spôsobilosťou konať). Sú to najskôr občania iba so základným vzdelaním, najskôr najmladší, teda populácia v stredoškolskom veku a najskôr obyvatelia z malých (ale nie najmenších) sídel a z väčších (ale nie z tých najväčších) miest. Aj keď záujmy osôb so sexuálnou a telesnou inakosťou na Slovensku si predovšetkým vyžadujú rozširovanie celospoločenskej reflexie, vieme aspoň čiastočne poukázať na to, ktoré časti populácie majú v tomto smere pred sebou „dlhšiu cestu“. Pri tomto „rozširovaní“ nemožno očakávať riešenie „zhora“, ale v podstatnej miere závisí od iniciatívy tých, ktorých sa to v konečnom dôsledku týka. Jeffrey Weeks to vyjadril tak, že sexuálne politiky nie sú produktom politických elít, ale pokusmi vlád reaktívne korigovať vývoj, ktorý vedú prostí ľudia. „Vlády, samozrejme, musia reagovať, ale robia tak rôznymi spôsobmi, v závislosti od politických tradícií, aktuálneho stavu pomeru medzi kultúrnymi silami, charakterom politických inštitúcií, aktuálnymi krízami, ktoré vždy posúvajú niektoré záležitosti do popredia, a samozrejme tlakov zdola – či už je to konzervatívny alebo fundamentalistický odpor voči zmene alebo radikálne sociálne hnutia. Teda, zákonodarcovia uprednostňujú nasledovanie trendov verejnej mienky a meniacej sa sociálnej geografie pred tým, aby boli ich vodcami.“ (Weeks 2007: 165) Ak prijmeme takýto postoj, potom sa v konečnom dôsledku ukazuje, že (prezentovaný) apel Onory O’Neillovej (1990) na naše komunikačné obligácie (v rámci dialektiky kultúrnych práv a kultúrnych povinností v občianskej spoločnosti) naznačuje cestu, ktorou sa môže realizovať optimalizácia vzťahov medzi majoritou a minoritami „inakosti“ na Slovensku. Taká cesta začína primárne od stimulovania, facilitovania a amplifikovania individuálnej agency občanov verejnou advokáciou potrieb a záujmov predmetných skupín.

Gabriel Bianchi pracuje dlhodobo v oblasti nemedicínskeho výskumu sexuality, intimity, identity, občianstva a participácie. Realizoval viacero medzinárodných výskumných projektov. Prednáša problematiku sexuality a intimity, ako aj kvalitatívnu metodológiu výskumu v sociálnych vedách na FFUK

a FSVaZ UKF. Vede Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV (predtým Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV).

Ján Luha sa venuje výskumnej činnosti najmä v oblastiach: štatistická analýza kvalitatívnych znakov, metodológia populačných výskumov, metódy analýzy dotazníkových výskumov a štatistika v medicíne. Je členom sekretariátu Výboru Slovenskej štatistickej a demografickej spoločnosti (SŠDS) – spoluorganizátor odborných akcií z oblasti vedného odboru štatistika, tajomníkom redakčnej rady vedeckého časopisu SŠDS FORUM STATISTICUM SLOVACUM.

LITERATÚRA

- ARON, R., 1974: Is Multinational Citizenship Possible? *Social Research*, 41 (4), s. 638-656.
- BIANCHI, G., 2008: Introducing Deliberative Democracy: a Goal, a Tool, or Just Context? *Human Affairs*, 18, 1, s. 100-106.
- BIANCHI, G., 2009: Inakosť vo verejnom priestore. In: Dušan Selko (Ed.): *Psychológia zdravia v praxi*. Bratislava, NÜSCH/MAURO, s. 83-91.
- DELANTY, G., 2000: *Citizenship in a Global Age*. Buckingham: Open University Press.
- DEWEY, J., 1984: The Public and Its Problems. In: *The Later works, Volume 2: 1925 – 1927*. Carbondale and Edwardsville, pp. 237-382.
- DRYZEK, J. S., 1990: *Discursive Democracy. Politics, Policy, and Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DRYZEK, J. S., 2002: *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestation*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- EVANS, D. T., 1993: *Sexual Citizenship*. London: Routledge.
- GUNDERSEN, A. G., 2000: *The Socratic Citizen: A Theory of Deliberative Democracy*. Lanham: Lexington Books.
- GYÁRFÁŠOVÁ, O., 2010: Voľby a voľiči. In: Bútora Martin, Bútorová Zora, Kollár Miroslav, Mesežnikov Grigorij (Eds.): *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: IVO, Kalligram, s. 72-94.
- LUHA, J., 1985: Testovanie štatistických hypotéz pri analýze súborov charakterizovaných kvalitatívnymi znakmi. Vydal Odbor Výskumu programov ČST a divákov v SR. Bratislava.
- LUHA, J., 2009: Matematicko-štatistické aspekty spracovania dotazníkových výskumov. *FORUM STATISTICUM SLOVACUM*, č. 3. SŠDS, Bratislava. ISSN 1336-7420. s. 1-24.
- MARKS, D., 2001: Disability and Cultural Citizenship: Exclusion, „Integration“ and Resistance. In: Stevenson, N. (Ed.): *Culture and Citizenship*. London: Sage, s. 167-179.
- O'NEILL, O., 1990: Practices of toleration. In: J. Lichtenberg (Ed.): *democracy and the Mass Media*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 155-184.
- PAKULSKI, J., 1997: Cultural Citizenship, in *Citizenship Studies*, 1 (1) pp. 73-86.
- PLUMMER, K., 1995: *Telling Sexual Stories*. London: Routledge.

- PLUMMER, K., 2003: *Intimate Citizenship*. Seattle and London: University of Washington Press.
- RICHARDSON, D., 2001: *Extending Citizenship: Cultural Citizenship and Sexuality*. In: Nick Stevenson (Ed.): *Culture and Citizenship*. London: SAGE, s. 152-166.
- SCHWARTZ, S. H. – BARDI, A. – BIANCHI, G., 2000: *Value Adaptation to the Imposition and Collapse of Communist Regimes in East-Central Europe*. In: Stanley Renshon, John Duckitt (Eds.): *Political Psychology*. London: Macmillan, s. 217-240.
- TURNER, B. S., 2001: *Outline of a General Theory of Cultural Citizenship*. In: Nick Stevenson (Ed.): *Culture and Citizenship*. London: SAGE, s. 11-32.
- WEEKS, J., 2007: *The World We Have Won*. London: Routledge.